

Ο *Marx* για την αρχαία Ελλάδα –
ακολουθώντας
τον *Hegel* και τους *Νεαρούς Εγγελιανούς**
κατά τον Παναγιώτη Κονδύλη

«Η σύγχρονη Ελλάδα είναι ένα αποχωρητήριο χτισμένο από Φιλέλληνες πάνω στα ερείπια ενός αρχαίου ναού»¹.

Άννα Λάζου,
Λέκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

Στο παρόν άρθρο επιχειρώ να ανασυνθέσω τις απόψεις του Παναγιώτη Κονδύλη σχετικά με το ζήτημα της διαχρονικότητας και της συνέχειας του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού και των κλασικών επιτευγμάτων του και, επιπλέον, για την υπόθεση της υποστηριζόμενης αρχαίας καταγωγής του, υπό το πρίσμα της ιστορικής μεθόδου και της συστηματικής φιλοσοφικής προσέγγισης του Παναγιώτη Κονδύλη – καταλήγοντας ότι οι απόψεις του Κονδύλη συμβάλλουν σε μια συνολική και αξιοσημείωτη απάντηση.²

---

¹ Π. Κονδύλη, *Στοχασμοί και Αποφθέγματα*, Μετάφραση: Λάμπρος Λαρέλης, Πρώτη δημοσίευση: περ. ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ, τχ. 1717, Νοέμβριος 1999, σσ. 492-497.

² Κύρια αφετηρία για τη σύνταξη του άρθρου αυτού ήταν οι δύο εκδόσεις στην ελληνική γλώσσα: Μαρξ, Κ. (1983): *Διαφορά της δημοκρατίας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας [Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie, 1841]*, Εκδόσεις Γνώση, μετάφραση, εισαγωγή, και σχόλια από τον Π. Κονδύλη και (1984): *Ο Μαρξ και η αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Στιγμή. Έχω αναφερθεί εκτενώς και συζητήσει και τα δύο έργα στη διδακτορική μου διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών το 2006: *Άνθρωπος, φύση και πράξη: τα νεανικά έργα του Κ.Μαρξ*,

υπό μια αναλυτική προοπτική. Η διατριβή διερευνά τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις της σκέψης του Marx, όπως αυτές παρουσιάζονται στα κείμενα της νεανικής περιόδου του, και ιδίως σχετικά με σύγχρονες θεωρίες και ηθικές θεωρίες της πράξης, που απαντούν στην ευρύτερη περιοχή της αναλυτικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας της γλώσσας. Το έργο αυτό έχει ως στόχο να φέρει στην επιφάνεια το φιλοσοφικό υπόβαθρο, αλλά και τις φιλοσοφικές διαστάσεις της σκέψης του Marx, πέρα από το κοινωνικο-πολιτικό πεδίο εφαρμογής της. Πιο συγκεκριμένα υποστήριξα ότι ο Marx μπορεί να συμπεριληφθεί στη φιλοσοφική παράδοση του πρακτικού λόγου που τοποθετείται μεταξύ του Αριστοτέλη, του Kant και Hegel και επιχειρήσα με αφετηρία σύγχρονη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, ορισμένες ιστορικές συσχετίσεις - στον τομέα της φιλοσοφίας - για τη φιλοσοφία της πράξης του Marx. Συμπερασματικά, επισήμανα τη βασική στάση του Wittgenstein για τα γεγονότα που αφορούν τη γλώσσα και το ψυχονοητικό πεδίο, σε σύγκριση από την πλευρά του Marx, με τον προσδιορισμό της «ανθρώπινης φύσης» μέσω της έννοιας της ανθρώπινης δραστηριότητας. Όσον αφορά στο πρόβλημα της εξήγησης της πράξης, συνάγω συγκριτικά συμπεράσματα σε σχέση με την προσέγγιση του Wittgenstein για τη φύση της φιλοσοφίας, και την αντίληψη του Marx για την ιστορία, ενώ οι λόγοι που δεν επιτρέπουν τη νομιμοποίηση αυτών των συγγενειών προκύπτουν από το κοινά χαρακτηριστικά της φιλοσοφίας τους. Η διαφοροποίηση που επισημαίνεται μεταξύ της εξήγησης των κοινωνικο-ιστορικών φαινομένων του Marx και της γλωσσικής χρήσης του Wittgenstein, βρίσκεται σ' αυτό, στο ότι ενώ ο Marx έχει ως στόχο να υπερασπισθεί μια έννοια ουσίας ως λειτουργία που εξηγεί τις ιστορικές δομές ανεξάρτητα από τους ανθρώπους που την υιοθετούν, στην περίπτωση του Wittgenstein, οποιοσδήποτε μηχανισμός εξήγησης θα πρέπει να εγκριθεί μόνο με βάση τους ανθρώπινους παράγοντες και να γίνει κατανοητός από αυτούς: κάθε σύλληψη που περιλαμβάνεται σε μια ιδεολογική αντίληψη της πραγματικότητας και της ιστορίας - εκμετάλλευση, αποξένωση, αντικειμενοποίηση - μπορεί να συνδεθεί με ομάδες και ανθρώπινα υποκείμενα μόνο τότε, αμέσως μόλις γίνει κατανοητή από αυτά τα υποκείμενα των πράξεων.

* Ως *Νεαρούς Εγελιανούς* (Jung Hegelianer) θα θεωρήσουμε όσους ανήκουν στον κύκλο των Αριστερών – ριζοσπαστών επιγόνων του Hegel, για να τους διακρίνουμε από τους συντηρητικότερους και εν αντιθέσει αναγνωρισμένους ακαδημαϊκά Δεξιούς Εγελιανούς. Οι ριζοσπαστικοί εγελιανοί (Edgar και Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, David Strauss, Karl Neuwerc, Arnold Ruge, Max Stirner, August von Cieszkowski, Karl Schmidt, Moses Hess), στους οποίους ανήκουν ο

I

Ένα χρόνο μετά την έκδοση της διδακτορικής διατριβής του Marx, όπου ο Κονδύλης συντάσσοντας την Εισαγωγή παρουσίασε την πλούσια ιστορική γνώση του για την γένεση της σκέψης του Marx, δημοσίευσε το κείμενο της ομιλίας του στην *Εταιρεία Σπουδών του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη* με τον τίτλο *Ο Μαρξ και η Αρχαία Ελλάδα*.

Στο ακόλουθο συμπέρασμα για τη θεωρητική στάση του Μαρξ ως προς την επιβίωση - πολιτισμική και πολιτική - του αρχαίου Ελληνικού ιδεώδους στην εποχή του, καταλήγει ο Κονδύλης στο κείμενο αυτό:

«Ο Μαρξ δεν απαντά στο ίδιο του το ερώτημα χρησιμοποιώντας τα εννοιολογικά εργαλεία της δικής του διδασκαλίας για την ιδεολογία, παρά ανατρέχει στην εγελιανή πλευρά της ίδιας της σκέψης για να λύσει την απορία του στην προοπτική της εγελιανής φιλοσοφίας της ιστορίας, δηλαδή μιας θεώρησης που εξηγεί το μερικό με το γενικό, την λειτουργία και την ενδεχόμενη επιβίωση του μέρους με την πορεία και την εκάστοτε ανώτερη εξελικτική βαθμίδα του Όλου. Όπως είναι γνωστό, η φιλοσοφία του Χέγκελ, τόσο η λογική, όσο και η φιλοσοφία της φύσης και της ιστορίας, θέτει ως μεθοδολογικό, αλλά και ως οντολογικό της αί-

---

Marx και ο Engels, θεωρώντας τον εαυτό τους επίγονο του Hegel και αναπτύσσοντας τη δική τους φιλοσοφία αμφισβήτησης πολλών εγελιανών αντιλήψεων, παρουσιάζουν εκλεκτικές συγγένειες με τους εκπροσώπους της όψιμης ελληνικής φιλοσοφίας που κι εκείνοι αντιμετώπισαν το δύσκολο έργο να φιλοσοφήσουν μετά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Με τον όρο *Νεοεγελιανοί* ωστόσο αναφερόμαστε κυρίως στην ιδεαλιστική φιλοσοφική σχολή που αναπτύχθηκε στην Μ. Βρετανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Thomas Hill Green, William Wallace, F.H. Bradley, Edward Caird, Josiah Royce, John Dewey κ.ά.). Δευτερευόντως «νεοεγελιανισμό» (neuhegelianismus) αποδίδουμε σε φιλοσόφους της Ηπειρωτικής Ευρώπης του 20^{ου} αιώνα που εξέλιξαν τη σκέψη του Hegel (Benedetto Croce, Giovanni Gentile, Richard Kroner, Alexandre Kojève κ.ά.). Πρβλ. Μ. Δημητρακόπουλος (1990), 9 – 13.

τημα την εναρμόνιση της ιδέας του Όλου και της ιδέας της εξέλιξης στο τέρμα μιας διαλεχτικής πορείας, έτσι ώστε το Όλο, που μόλις στο τέρμα της εξέλιξης εμφανίζεται σε ολόκληρο τον πλούτο των προσδιορισμών του, να μην αποτελεί απλή άρνηση των προγενέστερων σταδίων της, αλλά συγκεκριμενοποίηση και συμπύκνωση της αλήθειας τους, δηλαδή εκείνη που διαγνωθεται ως αληθινά έλλογο νόημα και λειτουργία τους από την σκοπιά του έτσι διαμορφωμένου Όλου.

Σε σχέση με την ιστορία της ανθρωπότητας αυτό σημαίνει ότι οι επιμέρους χρονικά και τοπικά καθορισμένες εκφάνσεις της εντάσσονται στο Όλο, όπως αυτό προκύπτει τελικά, και αξιολογούνται από την ανώτερη σκοπιά του. Αν το υποκείμενο της Ιστορίας, δηλαδή το ανθρώπινο γένος, μέσα στις ιστορικές του μεταμορφώσεις παραμένει κατά βάθος ενιαίο, κι αν ενιαία είναι η εξέλιξη και ενιαίο το τέρμα της, τότε οι κατώτερες φάσεις της περιέχονται μέσα στις ανώτερες, το ίδιο όπως ο σπόρος και το μπουμπούκι περιέχονται μέσα στο άνθος ή το παιδί περιέχεται στον άνδρα - μολονότι το άνθος είναι η άρνηση του σπόρου και ο άνδρας η άρνηση του παιδιού. Κι αν, όπως είπαμε, στο τελικό Όλο δεν περιέχεται αξεδιάκριτα και ισότιμα κάθε συστατικό στοιχείο των βαθμίδων της εξέλιξης, παρά μόνο εκείνο που ο Χέγκελ και ο Μαρξ ονομάζουν "αλήθεια" τους, τότε στο Όλο, της ανδρικής ηλικίας της ανθρωπότητας εμπεριέχεται διαλεχτικά ό,τι ωραιότερο έδωσε η παιδική της ηλικία: κι αυτό ακριβώς, λέει ο Μαρξ, είναι η αρχαιοελληνική σκέψη και τέχνη».³

Συζητώντας το πρόβλημα της διαχρονικότητας και της ιστορικής συνέχειας των αρχαίων Ελληνικών μορφών σκέψης και τέχνης, ο Κονδύλης αναπτύσσει μια σειρά από επιχειρήματα στη βάση των ιστορικών γεγονότων, σε σύζευξη με την ιστορία των κειμένων και των φιλοσοφικών ιδεών καταλήγοντας ότι

«Η αναβίωση της αρχαιότητας και των αρχαίων δημοκρατικών προτύπων εμφανίζεται έτσι ως γιγάντια μασκαράτα,

---

³ Π. Κονδύλης (1984), 60 -62.

εφ' όσον μάλιστα, όπως γράφει ωραία ο Μαρξ, η ιστορία μόνο ως κωμωδία επαναλαμβάνεται. Οι τέτοιες νεκραναστάσεις της αρχαιότητας έγιναν για να προσδοθεί κύρος και μεγαλείο σ' ό,τι αργότερα αποδείχθηκε πεζή αστική αντίληψη και συγκεκριμένη μορφή κυριαρχίας. Γι' αυτό και εξέλειψαν μόλις η τελευταία βρήκε τη δική της γλώσσα, το δικό της αυτοτελές ιστορικό στυλ».⁴

Ο Κονδύλης ως «ένας παρατηρητής των ανθρώπινων καταστάσεων» και «ιστορικός των ιδεών, της κοινωνίας και θεωρητικός» συνέταξε τις παρατηρήσεις του για την ιστορία υπηρετώντας με μεγάλη λεπτομέρεια τον ιστορικό ρεαλισμό του. Εντοπίζει λογικές αντιφάσεις στην επιστημονική γνώση: ακόμη και αν όλες οι θεωρίες καθορίζονται ιστορικά, εξακολουθεί εν τούτοις να έχει ισχύ η γενική αρχή ότι όλες οι θεωρίες είναι ιστορικά καθορισμένες. Καμία θεωρία δεν μπορεί ενδεχομένως να εξηγήσει την μοναδικότητα και αυτοτέλεια του ιστορικού καθορισμού. Η επιστήμη αποτελεί μια ελεύθερη από αξίες μορφή έρευνας, αλλά χωρίς γενική εφαρμογή και δεσμευτικότητα, καθώς η θέση που υιοθετεί κανείς αρχικά θα πρέπει να θεωρηθεί θέμα προτίμησης (γούστου).⁵

Στην ανάλυσή του ο Κονδύλης δείχνει με συστηματικό και μεθοδικό τρόπο το πώς ο ιστορικός και κοινωνιολόγος Marx χρησιμοποιεί τα αρχαία κείμενα, ενώ δίνει ποικίλα ιστορικά στοιχεία καθώς αναφέρει και πολλές πηγές κοινωνικής ιστορίας. Ένας συγγραφέας μπορεί κατά τον Κονδύλη να χρησιμοποιείται από τον Marx με πολλαπλούς τρόπους ή ένα πρόβλημα αντίστοιχα να φωτίζεται με τα σχόλια διαφόρων συγγραφέων.⁶

Προχωρώντας με την ανωτέρω μέθοδο περιγράφει πιο συγκεκριμένα το πρόβλημα της διαχρονικής επιβίωσης της αρχαίας Ελληνικής τέχνης και του αρχαίου πολιτισμού από

---

⁴ Στο ίδιο, 46.

⁵ Π. Κονδύλης (1998), 21 – 24. Πρβλ. Κονδύλης, Π. (1991).

⁶ Π. Κονδύλης (1984), 47 κ.ε.

τη σκοπιά της φιλοσοφίας της ιστορίας των Hegel και Marx.⁷

Μια από τις αρχικές του θέσεις στο ζήτημα αυτό είναι:

«Ο νεαρός φιλόσοφος Marx εξαίρει το κλασικό ιδεώδες συνδέοντάς το με την τοτινή του αντίληψη για την υφή και τη λειτουργία της φιλοσοφίας σαν τέτοιας, ενώ αντίθετα ο ώριμος κοινωνιολόγος και ιστορικός Marx σχετικοποιεί και θεωρεί από κριτική απόσταση την αρχαιοελληνική σκέψη...»⁸

Ο Κονδύλης αναφέρει σε πολλές περιπτώσεις το πρωτότυπο κείμενο του, προκειμένου να δείξει αναλυτικά την ανάπτυξη και τους μετασχηματισμούς της αντίληψής του (Marx) σχετικά με την αρχαία Ελληνική φιλοσοφία, όπως και με την τέχνη και τον πολιτισμό.⁹ Παραθέτει το γνωστό απόσπασμα από τις *Grundrisse*:

«Οι Έλληνες ήταν φυσιολογικά παιδιά. Η γοητεία της τέχνης τους για μας δεν βρίσκεται σε αντίθεση με την αναπάνδυκτη κοινωνική βαθμίδα, πάνω στην οποία διαμορφώθηκε. Μάλλον είναι το αποτέλεσμα της και μάλλον συναρτάται αδιάσπαστα με το γεγονός, ότι δεν μπορούν να γυρίσουν πια πίσω οι ανώριμοι κοινωνικοί όροι, μέσα στους ο-

---

⁷ Π. Κονδύλης (1984), 50 κ.ε.

⁸ Στο ίδιο, 50.

⁹ Στη *Γερμανική Ιδεολογία (ΓΙ)*, μεταξύ άλλων ο Marx αντιτιθέμενος προς τις απόψεις του Stirner για την αρχαία φιλοσοφία υποστήριξε ότι αποτέλεσε μία από τις πηγές του Νεοπλατωνισμού χωρίς να καταφέρει να δημιουργήσει αξιόλογη φυσική επιστήμη. Ο Marx επίσης θεωρούσε τους σκεπτικιστές υπεύθυνους για την απόρριψη του κλασσικού ιδεώδους, επειδή έπληξαν την ισχύ του κοσμοπλαστικού προμηθεϊκού πνεύματος. Εφ' όσον οι σκεπτικιστές πίστευαν ότι δεν μπορεί ο άνθρωπος να φθάσει στη βαθύτερη γνώση της πραγματικότητας και ότι η αισθητή πραγματικότητα δεν ήταν τίποτε άλλο από ψευδής φαντασία, άφηναν τα πράγματα ως έχουν. K. Marx – F. Engels (1958), τ. 3, 130, 131, 132,133, 134. Αναφέρει ο Κονδύλης στο Π. Κονδύλης (1984), 22 κ.ε.

ποίους γεννήθηκε και μονάχα μέσα στους οποίους μπορούσε να γεννηθεί».¹⁰

Σύμφωνα με τον Κονδύλη, ο Marx ακολουθεί τον Winckelmann και εν μέρει τον Hegel, στα θέματα της σχέσης της αρχαιοελληνικής τέχνης με την μυθολογία, παράλληλα όμως δίνει στην μυθολογία μια κοινωνιολογική ερμηνεία θεωρώντας την μία από τις ιδεολογικές μορφές που «διαπλάθονται» μέσα από την πάλη του ανθρώπου με τη φύση και την συναφή πάλη του ανθρώπου με τον άνθρωπο. Ενώ όλες οι προβιομηχανικές κοινωνίες εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς τις ιδεολογικές τους μορφές, η αρχαιοελληνική τέχνη χαρακτηρίζεται από ιδιομορφίες που την διαφοροποιούν, π.χ. από την αιγυπτιακή, στο ίδιο το περιεχόμενό της. Βλέπουμε επομένως ότι ο Marx, κατά τον Κονδύλη, διαχωρίζει τη δομή από το περιεχόμενο ενός πολιτιστικού μορφώματος – όπως εν προκειμένω της μυθολογίας.¹¹

Από την λογική της μαρξικής διδασκαλίας για την ιδεολογία προκύπτει το ερώτημα γιατί η αρχαιοελληνική τέχνη, ενώ «παρουσιάζεται αδιάσπαστα συναρτημένη με το χρόνο, το χώρο και τις συνθήκες της γένεσής της», εξακολουθεί σε εποχές ριζικά διαφορετικές να ασκεί σημαντική επίδραση. Ο Κονδύλης επιζητεί μια ιστορικοφιλοσοφική απάντηση στο

---

¹⁰ K. Marx (1953), σημ. 21, 31. Αναφέρει ο Κονδύλης, στο Π. Κονδύλης (1984), 55.

¹¹ Π. Κονδύλης (1984), 56 – 57: Ο Κονδύλης υπογραμμίζει ότι ο Marx «κάνει διάκριση ανάμεσα στο ιδιαίτερο εκείνο είδος φαντασίας που δημιουργεί τη μυθολογία και σε άλλα της είδη, που μπορούν να ευδοκιμήσουν και σε εποχές ξένες προς την καθαυτό μυθολογία. Αυτό σημαίνει φυσικά ότι η καλλιτεχνική εξέλιξη διόλου δεν τελειώνει με την αρχαιότητα κι ούτε και η ανθρώπινη φύση υφίσταται ανεπανόρθωτες απώλειες μετά την έκλειψη της φάσης εκείνης της ιστορίας που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχική παρουσία μυθολογιών στο χώρο της ιδεολογίας. Γιατί αν τέτοιες απώλειες ήσαν μοιραίες, τότε είναι προφανές ότι και η στάση μας απέναντι στην αρχαιότητα θα ήταν προκαθορισμένη, θα ήταν εν μέρει περιδεής και εν μέρει ζηλόφθονη στάση ακρωτηριασμένων απέναντι σε αρτιμελείς».

ερώτημα έναντι μιας απάντησης που θα υπαγορευόταν από την σύγχρονη κοινωνιολογία της γνώσης. Επισημαίνει περαιτέρω μια δεσμευτική αρχή ορθολογικότητας που θα μπορούσε να εξηγήσει μια τέτοιου είδους επικράτηση ενός αισθητικού και πολιτιστικού ιδεώδους, όπως της αρχαιοελληνικής τέχνης. Με βάση γενικότερες κονδυλικές θέσεις για τη φιλοσοφία και την ιστορία, θα επιχειρήσω να ανασυστήσω μια πιθανή απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τους λόγους αυτής της επικράτησης.

II

Στον Marx οι επιρροές της αρχαιοελληνικής σκέψης εντοπίζονται κυρίως στις περιπτώσεις του Αριστοτέλη και του Επίκουρου¹², και μάλιστα σε σχέση με την ηθικοπολιτική του σκέψη, καθώς και στον τομέα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόσο η κλασική γερμανική φιλοσοφία, όσο και το κίνημα του ρομαντισμού κατά το 19^ο αιώνα θεωρούσαν ως σημαντική αφετηρία τους την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και πολιτισμό. Η σχέση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με την επαναφορά αρχαιοελληνικών ιδεωδών και αξιών τονίσθηκε κι ερμηνεύθηκε από τον Marx, ενώ μελετητές του Marx και του μαρξισμού, όπως οι Mehring και Lukacs, εντόπισαν στην αρχαιοελληνική αναβίωση την έμπνευση της αστικής επανάστασης της νεότερης Γερμανίας¹³.

Τα ιδεώδη αυτά εν συντομία αφορούν τόσο στην αισθητική και τον πολιτισμό, όσο και στην διάρθρωση της πολιτικής κοινωνίας και την ηθική της πολιτικής: Η έννοια του ελεύθερου ατόμου που διάγει σε αρμονία με την κοινωνικοπολιτική ζωή της κοινότητας – πόλης, το ζήτημα της πραγμάτωσης της φιλοσοφίας μέσα από την πολιτική πράξη και χειραφέτηση, η σημασία της ανθρώπινης αυτοσυνείδησης ως

---

¹² Σχετικά με τη γνωστή κλασική παιδεία του Karl Marx μεταξύ άλλων βλ. «Επιστολή προς τον πατέρα» (10.11.1837) στο K. Marx – F. Engels (1958), τ. 1 και Καρλ Μαξ (1983), 261 – 263.

¹³ G. Lukacs (1967) και F. Mehring (1893), (1933, 1918¹).

απελευθερωτικής δύναμης απέναντι στις πιεστικές πολιτικές δομές, είναι ιδέες που απαντούν με έμφαση στα νεανικά κείμενα και έλκουν την καταγωγή τους από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Η έννοια της πολιτικής κοινωνίας με στρατηγική σημασία στην κριτική του Marx προς τον Hegel, αλλά και αυτής της ίδιας της κομμουνιστικής κοινωνίας, έμμεσα ή άμεσα αποτελούν αναφορές στην αρχαία Ελληνική και δευτερευόντως Ρωμαϊκή κοινωνικοπολιτική δομή.

Στο πλαίσιο του μαρξικού έργου, η κατανόηση των εννοιών της ανθρώπινης δραστηριότητας και της εργασίας επιτυγχάνεται με αναφορά στον Αριστοτέλη: Ο Αριστοτέλης τονίζει τη λειτουργική σημασία της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας στη σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, εφ' όσον αυτή παρέχει τα μέσα για την επιβίωση και την ευδαιμονία των πολιτών¹⁴. Επίσης ο Αριστοτέλης δεν παραλείπει να οριοθετήσει την τέχνη και το ποιείν ως εφευρετικές και παραγωγικές ικανότητες του ανθρώπου που συντελούν στην ευδαιμονία του ως πραγμάτωση της ουσίας του.¹⁵ Αντίστοιχα ο Marx συλλαμβάνει τον άνθρωπο ως αυτοπαραγόμενη ουσία που διαμορφώνει τον εαυτό του μέσω της εργασίας.¹⁶ Ο Αριστοτέλης φαίνεται ότι αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς του Marx σε όλη τη διάρκεια τη ζωής του εν αναφορά με την ανάπτυξη και εξήγηση οικονομικών δομών εντός της πολιτικής κοινωνίας, αλλά και βασικών πολιτικών αρχών και της ίδιας της θεωρίας του για την αξία¹⁷. Ο Scott Meikle μάλιστα υποστηρίζει ότι μπορούμε να εκτιμήσουμε πραγματικά το έργο του Marx, μόνον εφ' όσον λάβουμε υπ' όψη ότι υιοθετεί αποκλειστικά την αριστοτελική μεταφυσική καθιστάμενος μέλος μιας μακράς φιλοσοφικής συνέχειας και παράδοσης που περιλαμβάνει φιλοσόφους όπως οι Al Farabi, Averroes, St. Thomas Aquinas, B.

---

¹⁴ Κυρίως στα *Πολιτικά* και στα *Ηθικά Νικομάχεια*.

¹⁵ Στα *Ηθικά Νικομάχεια*.

¹⁶ Βλ. σχετικά Ά. Λάζου (1999).

¹⁷ Georgios Pliopoulos (2001). Πρβλ. G. E. Mc Carthy (1990), (1992) και J. E. Pike (1999).

Spinoza, G.Leibniz και G. W. F.Hegel. Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει τη σημασία της σχέσης ανάμεσα στην αριστοτελική αντίληψη της ουσίας και στη μαρξική θεωρία της αξίας, αλλά και στην αναγκαστική διαστρέβλωση που έχουν υποστεί οι μαρξικές αντιλήψεις από την εμπειριστική άγνοιά τους, λόγω της επιρροής του D. Hume στη σύγχρονη φιλοσοφία και επιστημολογία.¹⁸

Η ανασυγκρότηση των λόγων που οδήγησαν τον Marx στην ενασχόλησή του με τα θέματα αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας στη διδακτορική του διατριβή (Διατριβή από εδώ και στο εξής) οδηγεί στη διαπίστωση ότι δεν πρόκειται για αμιγώς και αυστηρά φιλοσοφικούς ακαδημαϊκούς και ερευνητικούς λόγους¹⁹.

Στο σημείο αυτό ας επιχειρήσουμε μια παρέκβαση προκειμένου να αναφερθούμε στην κονδυλική ερμηνεία της φιλοσοφίας και της ιστορίας της.²⁰ Σύμφωνα με τον Κονδύλη, η πλήρης εξιχνίαση της φύσης της πραγματικότητας είναι μεν αδύνατη για τις ανθρώπινες δυνατότητες, ωστόσο τα φαινόμενά της είναι προσεγγίσιμα ιδιαίτερα ως προς το κομμάτι της πραγματικότητας που αφορά την ιστορία. Τα ιστορικά φαινόμενα όπως μελετώνται από τον άνθρωπο παρουσιάζουν την ισχύ του νόμου της διαρκούς ανακύκλησης και αέναης επανάληψης. Η θεώρηση αυτή αντίκειται στην πλατωνική – ιουδαιοχριστιανική υπόθεση της μιας αλήθειας και μιας αρχής να διέπουν την ιστορία. Επιπροσθέτως η κονδύλεια θεωρία της απόφασης που λέει ότι η σκέψη έχει πολεμική υφή – ότι χρησιμεύει δηλαδή ως όπλο στην αέναη διαπάλη των ατόμων και των ομάδων - φαίνεται για την κριτική ματιά να αντιφάσκει με το αίτημα για

---

¹⁸ S. Meikle (1991), (1985) και (1995).

¹⁹ «Επιστολή στον Lassalle», στις 21.12.1857 στα K. Marx – F. Engels (1958): τ. 29, 547 (Πβλ. την επιστολή στον ίδιο στις 31.5.1858, στον ίδιο τόμο, 561). «Ο Marx έλεγε εδώ συγκεκριμένα ποια ενδιαφέροντα τον ώθησαν στην ενασχόληση με το θέμα της διατριβής του, όμως η αποφασιστική λέξη το χαρτί της επιστολής έφτασε ως εμάς φθαρμένο». Αναφέρει ο Κονδύλης στην Εισαγωγή στο Καρλ Μαρξ (1983), 13.

²⁰ Κώστας Κουτσουρέλης (1999).

γνωσιακή ουδετερότητα και ανεξαρτησία του επιστημονικού λόγου από τις υποκειμενικές βλέψεις των φορέων του, που υποστηρίζει ο γνωσιολόγος Κονδύλης. Αυτή η σε πρώτη ανάγνωση αντινομία στη μέθοδο του Κονδύλη ως προς την εξήγηση της ιστορίας εξασθενεί αν συνυπολογισθεί η έμφαση που έδιδε στους «ιστορικούς προσδιορισμούς και στις βιωματικές και υπαρξιακές εξαρτήσεις της σκέψης του»²¹. Περαιτέρω, επικρατεί στη στάση του η ανάγκη για μια «αντικειμενική» ανάγνωση της αισθητικής αρτιότητας του έργου τέχνης – πέρα δηλαδή και ανεξάρτητα από τις όποιες μύχιες ή φανερές βλέψεις, συναισθήματα και προθέσεις του δημιουργού, κατά τον ίδιο τρόπο που αξιώνει και για τις αληθείς επιστημονικές προτάσεις μια αντικειμενική και διαχρονική βασιμότητα, ενώ την ίδια στιγμή υπόκεινται στις εποχικές και συγκεκριμένες πολεμικές αντιπαραθέσεις.

Έτσι λοιπόν, η προσέγγιση αυτή της ιστορίας γενικά από τον Κονδύλη, βλέπουμε να εξειδικεύεται στην περίπτωση της μελέτης της γένεσης της σκέψης του Marx, καθώς διαπιστώνει την επιδίωξή του - Marx - να αντιμετωπίσει συγκεκριμένες πολιτικές και πρακτικές αντιπαραθέσεις της εποχής του κατά την επίλυση θεωρητικών προβλημάτων.

Η κύρια κατεύθυνση των θεωρητικών επιλογών του Marx δίδεται από την σύμπλευσή του σε πολλά θέματα με τους κύκλους των Νεαρών ή αριστερών Εγγελιανών²², την εποχή που γράφει την διατριβή του. Η εσχατολογική τάση που διαπνέει το έργο και τη σκέψη τους επηρεάζει την θεώρηση από τον Marx τόσο του ιστορικού όσο και του φιλοσοφικού παρελθόντος. Το παρόν, σύμφωνα με την τάση αυτή, αποτελεί αποφασιστικό κόμβο και αφετηρία ερμηνείας και ε-

---

²¹ Στο ίδιο.

²² Σε επιστολή του προς τον Marx, το 1840, ο Br. Bauer γράφει ότι επίκειται μια τρομερή ιστορική ανατροπή, σαν κι εκείνη που άνοιξε τον δρόμο στον χριστιανισμό (K. Marx – F. Engels (1927 – 1935): 1ο Μέρος, 1β, 241-242). Επίσης, «στο βιβλίο του για το Φρειδερίκο το Μεγάλο αφιερωμένο στο Marx, ο Korppen, ένας από τους στενότερους φίλους του στο Βερολίνο, υποστηρίζει ότι ποτέ δεν ξεπρόβαλαν τόσο οξείες και κοφτερές οι αντιθέσεις, ... όσο ακριβώς τώρα». Αναφέρει ο Κονδύλης, στο Καρλ Μαξ (1983), 14.

παναπροσδιορισμού της ανθρώπινης ιστορίας. Παραπέρα, η κεντρική σημασία που αποδίδεται στην έννοια της αυτοσυνείδησης στα ενδιαφέροντα των Νεαρών Εγελιανών ως ριζοσπαστών της αριστεράς έναντι των δεξιών επιγόνων του Hegel, από τη μια πλευρά οδηγεί στην ενεργό πράξη, απ' την άλλη δημιουργεί την ανάγκη για ανασύνθεση και επαναπροσδιορισμό των όψεων και των στοιχείων της φιλοσοφικής κατασκευής του δασκάλου τους. Βασικό γνώρισμα της φιλοσοφίας των επιγόνων του Hegel, είναι η στροφή τους προς το υποκειμενικό στοιχείο της αυτοσυνείδησης²³, στο οποίο συμπυκνωνόταν το απελευθερωτικό αίτημα του ατόμου για αυτοπραγμάτωση, αυτονομία, μέσω της υπέρβασης όλων των εξωτερικών περιορισμών και με σκοπό την εξ αρχής ανάπλαση ενός νέου κόσμου²⁴.

Βασικό ακόμη φιλοσοφικό μέλημα των Νεαρών Εγελιανών, ήταν να δείξουν ότι το ατομικό ανθρώπινο πνεύμα είναι ομοούσιο και οντολογικά ισοδύναμο με το απόλυτο πνεύμα, την ύψιστη οντολογική αρχή του εγελιανού συστήματος. Η αυτοσυνείδηση, σημαίνει «το υποκείμενο κατεξοχήν, το δεδομένο, ζωντανό και παλλόμενο ανθρώπινο υποκείμενο». Όπως επισημαίνεται στη *Διατριβή* του Marx²⁵, οι απόψεις των Νεαρών Εγελιανών διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο έντονων ζυμώσεων και επαναστάσεων. Απ' την άλλη πλευρά, η μετααριστοτελική και ιδιαίτερα η επικούρεια φιλοσοφία τους προσφέρει μια κατάλληλη θεωρητική όσο και ιστορική αφετηρία για την κριτική αντιπαράθεσή τους με τη

---

²³ Αναφέρεται ο Marx στα έργα του Hegel, *Vorlesungen ueber die Geschichte der Philosophie* και *Phänomenologie des Geistes*, στο F.G. Hegel (1837).

²⁴ Ο Marx, στα ποιητικά του πρωτόλεια εμφανίζει μια προμηθεϊκή και εκρηκτική ψυχοπνευματική ορμή με «κοσμοπλαστική και κοσμοδιορθωτική διάθεση», Καρλ Μαξ (1983), 16. Πρβλ. «Επιστολή προς τον πατέρα» στο K. Marx – F. Engels (1958), τ. 1.

²⁵ Στο Καρλ Μαξ (1983), 235. Σε σειρά υποσημειώσεων της Εισαγωγής στην έκδοση της *Διατριβής* ο Κονδύλης φαίνεται ότι ακολουθεί τον Hillmann. G. Hillmann (1966), 310, 312, 360 κ.ε.

θεολογία και την θρησκεία²⁶. Στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων της εποχής του, ο Marx βλέπει τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, Επίκουρο και Δημόκριτο, και τις διαφορές τους στο φως της έννοιας της αυτοσυνείδησης, ως εκφραστές – σε διαφορετικό βαθμό – της αυτονομίας και της ατομικότητας. Περαιτέρω, αντιτάσσει στην υλιστική – μηχανιστική αιτιοκρατία του Δημόκριτου το στοιχείο της πράξης, το οποίο, σύμφωνα με την αντίστοιχη ερμηνεία της επικούρειας ηθικής φιλοσοφίας, θεμελιώνει την ελευθερία. Ως προς τη γνωσιοθεωρία τους ο Marx υπερασπίζεται την αισθησιοκρατία του Επίκουρου έναντι του αγνωστικισμού του Δημόκριτου, προς τον οποίο αντιπαρατίθεται, γιατί, κατά την άποψή του, η παραδοχή της άγνοιας οδηγεί στην τυφλή πίστη, ενώ η αισθησιοκρατία δίνει μια θετική απάντηση στο πρόβλημα της γνώσης. Ο Marx υιοθετεί απ' την άλλη πλευρά τις εγελιανές έννοιες και κατηγορίες, στις οποίες υποβάλλει την εξέταση της αρχαίας φιλοσοφίας, υποκαθιστώντας τους ιστορικούς όρους με τους εγελιανούς²⁷. Η εγελιανή διαλεκτική στη φάση αυτή γραφής της *Διατριβής*²⁸, χωρίζεται από το οντολογικό περιεχόμενό της και αντιμετωπίζεται από τον Marx ως αυτοτελής μέθοδος, ως αυτόνομο σύστημα λογικών κατηγοριών, ένα εργαλείο για τη σύλληψη και ερμηνεία ενός συγκεκριμένου προβλήματος προαναγγέλλοντας απ' αυτήν την άποψη την εξέλιξη της ώριμης σκέψης του στο θέμα της

²⁶ R. Sannwald (1957), 67 κ.ε.. Αναφέρει ο Κονδύλης στο Καρλ Μαρξ (1983), 15. Ακολουθώντας τον F. Mehring, (1933, 1918¹), 52 – 53, ο Κονδύλης επισημαίνει ότι στη *Διατριβή* ο Marx αντιτάσσει στον Δημόκριτο το στοιχείο της πράξης, όπως αργότερα το κάνει και ως κριτική προς τον Feuerbach. Στο Καρλ Μαρξ (1983), 37.

²⁷ Παραθέτει ο Κονδύλης σειρά αναφορών στα έργα του Hegel, *Wissenschaft der Logik, Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* και *Phänomenologie des Geistes* (G. W.F. Hegel, *Werke*, Frankfurt a/M, 1969) στις ερμηνευτικές και πραγματικές σημειώσεις στο Καρλ Μαρξ (1983), 269 – 278 (σημ. αρ. 19, 20, 23, 25, 26, 2.7, 279, 30, 32, 33, 43, 44, 45, 64, 66, 71, 78, 82, 86, 87).

²⁸ Καρλ Μαρξ (1983), 38 - 39.

μεθόδου²⁹.

Από ιστορικοφιλοσοφικής πλευράς επομένως, στη Διατριβή του Marx:

- Επισημαίνονται οι διαφορές της επικούρειας και δημοκρατίας φιλοσοφίας, κυρίως στο θέμα της γνωσιοθεωρίας τους – ή και ως προς τη θεώρησή τους του προβλήματος του τυχαίου και του αναγκαίου³⁰, σε αντίθεση με την παραδοσιακή ταύτιση των δύο φιλοσόφων³¹.

- Δείχνεται ότι η γνώση της φύσης αντιμετωπίζεται τόσο από τον Επίκουρο όσο και από τους Στωϊκούς σε συνάρτηση με την ηθική τους φιλοσοφία³², που υποτάσσεται στις απαιτήσεις πρακτικών σκοπών και ηθικών αρχών του βίου. Όπως παρατηρεί ο Κονδύλης, η όλη προσέγγιση του Marx προς τους δύο αρχαίους έλληνες φιλόσοφους δεν δικαιώνει τον Δημόκριτο και τη «σημασία της δημοκρατίας αιτιοκρατίας και φαινομενοκρατίας για τη γένεση και ανάπτυξη της νεότερης φυσικής επιστήμης». Ωστόσο πρέπει να αναγνωρισθεί, καταλήγει ο Κονδύλης, η συμβολή της εργασίας αυτής του νεαρού Marx, η οποία έγκειται στο ότι

«η ανάλυση ενός ιστορικού προβλήματος, χωρίς να χάνει την αυτοτελή της αξία, συμπλέκεται με ένα σύγχρονο φιλοσοφικό προβληματισμό κι εμφανίζεται στο ντύμα μιας σύγχρονης εννοιολογίας»³³.

---

²⁹ Την αντιδιαστολή περιεχομένου και μεθόδου της εγελιανής φιλοσοφίας αργότερα αναπτύσσει χαρακτηριστικά ο Engels. Fr. Engels, (1969), τ. III.

³⁰ R. Sannwald (1957), 106.

³¹ Ο Marx χαρακτηρίζεται πρωτοπόρος σύμφωνα με τον C. Bailey (1928), 205 – 206.

³² R. Hicks (1962), 74.

³³ Καρλ Μαρξ (1983), 40. Συμπερασματικά, από την ατομική θεωρία του Δημοκρίτου, «ο Marx περιμένει κάτι παραπάνω από μια απλή επιστημονική υπόθεση για την εξήγηση των φυσικών φαινομένων (ΓΙ, στο K. Marx – F. Engels (1958), τ. 3, 132 - 3) - εκείνο δηλαδή που νομίζει ότι παρέχει η επικούρεια θεωρία για την αποκλίνουσα κίνηση των ατόμων: την οντολογική θεμελίωση της ανθρώπινης ελευθερίας». Π. Κονδύλης (1984), 24. Παραθέτει τον R. Sannwald (1957), 92.

III

Πέραν αυτών των φιλοσοφικών προεκτάσεων της διδακτορικής εργασίας του σε σχέση με τη θεώρηση του ιστορικού παρόντος και παρελθόντος, είναι έκδηλη και έντονη η παρουσία του κλασσικού ιδεώδους στην υπηρεσία των παραπάνω φιλοσοφικών στόχων του Marx. Η αισθησιακή σφριγηλότητα, η χάρη και η αρμονία που χαρακτηρίζουν το ιδεώδες αυτό εξυπηρετούν την μαχητική αντιπαράθεση του Marx με τη χριστιανική απάρνηση και συρρίκνωση της ζωής, καθώς υπαγορεύεται η αντιπαράθεση αυτή από το διάχυτο κλίμα της κριτικής στους κόλπους των Νεαρών Εγγελιανών³⁴.

Η επαναφορά του ιδεώδους της αρχαίας Ελληνικής τέχνης σημαίνει την υπεράσπιση της στάσης ζωής του ελεύθερου ανθρώπου με αυτόνομη συνείδηση καθώς και την υπεράσπιση της εγκόσμιας και γήινης ζωής, σύμφωνα με το έλλογο ήθος του Διαφωτισμού³⁵. Στον αντίποδα τοποθετείται ο χριστιανοφεουδαλικός ασκητικός κόσμος, εχθρικός σε κάθε ριζοσπαστισμό. Η ερμηνεία και χρήση του αρχαιοελληνικού ιδεώδους ως στηρίγματος για την κατάφαση της ανθρωπίνης ύπαρξης στην αισθητή της διάσταση και υφή, πέρα από την αστική μετριοπάθεια και κοινωνική συμβιβαστικότητα, με την οποία είχε συνδεθεί στο πλαίσιο της κλασσικής αστικής παιδείας, αποτέλεσε μια ιδεολογική γέφυρα για το Marx για την υιοθέτηση και αξιοποίηση της έννοιας της σωματικότητας και αισθητότητας του ανθρώπου που αντλεί από τη φιλοσοφία του Feuerbach και του Διαφωτισμού³⁶.

Παράλληλα, από την αρχαιοελληνική γραμματεία αντλεί ο

---

³⁴ Π. Κονδύλης (1984), 15 – 17: «τον Winckelman τον μελετά ήδη στα 1837 στο Βερολίνο και η μελέτη αυτή απηχείται στο κείμενο της διατριβής του, εκεί όπου μιλά για τους πλαστικούς θεούς της ελληνικής τέχνης, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η γαλήνη της θεωρίας». Παραθέτει τον R. Sannwald (1957), 92 και 271, σημ. 28.

³⁵ Στο ίδιο, 16 – 18.

³⁶ Στο ίδιο, 18.

Marx και το προμηθεϊκό στοιχείο της πρωτογενούς σύγκρουσης του ανθρώπινου με το θείο, ως δύναμη αντιμαχόμενη την αυτονομία του. Η κοσμοπλαστική διάσταση του ανθρώπινου πνεύματος, απ' την άλλη πλευρά, τόσο έντονη και χαρακτηριστική αναφορά του Marx στη *Διατριβή*³⁷, ανάγεται στην αρχαιοελληνική έννοια του δημιουργού, αλλά και στην διαρκή προτίμησή του για τον Αισχύλο και το προμηθεϊκό κοσμοπλαστικό αίτημα³⁸. Με το πνεύμα αυτό ασκείται κριτική στην ύστερη σκεπτική και στωική σκέψη³⁹.

Σύμφωνα με τη γενικότερη ερμηνεία του Κονδύλη,

«ο νεαρός Marx διατυπώνει τις κρίσεις και τις προτιμήσεις του από τη σκοπιά του κλασικού ιδεώδους, όπως αυτό είναι στρατευμένο στον αγώνα εναντίον της θρησκείας»⁴⁰.

Η φιλοσοφία, σύμφωνα με την πρώιμη σκέψη του Marx, αποτελεί μια δύναμη υπέρβασης της πραγματικότητας και μπορεί να της αντιπαραταχθεί και να την καθοδηγήσει σύμφωνα με επιταγές που αντλεί από τη νόηση. Είναι επομένως έντονος ο ιδεαλιστικός προσανατολισμός της σκέψης του Marx της *Διατριβής*, ενώ απουσιάζει η μετέπειτα έννοια της ιδεολογίας ως «ψευδούς συνείδησης». Από αυτήν την παντελή πίστη του στην κοσμοπλαστική αποστολή της φιλοσοφίας προκύπτει το συμπέρασμα ότι ακόμα δεν υπαινίσσεται καμία εξάρτηση – ψυχολογική ή κοινωνική – της σκέψης από τον κόσμο. Η φιλοσοφία στο στάδιο αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει «ψευδή συνείδηση» ή πλασματική κατασκευή που συγκαλύπτει την αντικειμενική πραγματικότητα και συγκεκριμένα συμφέροντα τάξεων, αλλά εκπροσωπεί την έλλογη πραγματικότητα στην εναντίωσή της προς

---

³⁷ Π. Κονδύλης (1984), 19 και Καρλ Μαξ (1983), 201.

³⁸ «Ο Αισχύλος ήταν πάντα μαζί με τον Goethe και τον Shakespeare, ο αγαπημένος του ποιητής, και μια φορά το χρόνο συνήθιζε να τον διαβάζει στο πρωτότυπο.» Πβλ. P. Lafargue (1968), 113 κ.ε. και D. Rjazanov (1968), 175, 183 - 4. Παραθέτει ο Κονδύλης, στο Π. Κονδύλης (1984), 20.

³⁹ Βλ. υποσ. 8 του παρόντος άρθρου.

⁴⁰ Π. Κονδύλης (1984), 24

την άλογη κι ατελή εμπειρία⁴¹. Ο νεαρός Marx φαίνεται ακόμη ότι παραδέχεται την παράλληλη ύπαρξη φιλοσοφίας και πραγματικότητας και επομένως την ανεξαρτησία της μιας από την άλλη, με σκοπό την κριτική ανασκόπηση και διόρθωση της δεύτερης.

Ανάμεσα στην εποχή της συγγραφής της *Διατριβής* και την εποχή σύνταξης των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων* (ΟΦΧ), ο Marx διαφοροποιείται ως προς τη σχέση φιλοσοφίας και θρησκείας: Είδαμε ότι η έννοια της φιλοσοφίας που υιοθετεί προ των ΟΦΧ, ταυτίζεται με το αρχαιοελληνικό κλασσικό ανθρωπιστικό ιδεώδες, εκφράζεται από τον πλατωνισμό, ενώ στον αντίποδα τοποθετείται ο χριστιανικός υπερβατισμός. Η φιλοσοφία υπηρετεί για παράδειγμα την έλλογη συμπεριφορά του αυτόνομου ανθρώπινου υποκειμένου, ενώ η θρησκεία την αντιστροφή και απουσία του Λόγου, όταν επισείει τον φόβο της τιμωρίας ή όταν υπόσχεται την αθανασία και την ευδαιμονία, και έτσι ενθαρρύνει μια μικρόψυχη ιδιοτελή φιλαυτία. Η υπόσχεση της ευδαιμονίας από την πλευρά της θρησκείας ως ηθικής ανταμοιβής αποτελεί μια εκχυδαϊσμένη μορφή του ιδεώδους της επικούρειας φιλοσοφίας. Ενώ αθάνατο στην πραγματικότητα είναι μόνο το ανθρώπινο γένος και όχι το μεμονωμένο άτομο, η θρησκεία υπόσχεται την αθανασία της ψυχής απευθυνόμενη στον περιδεή ατομικισμό, που ενδιαφέρεται πάνω απ' όλα για την προσωπική σωτηρία⁴². Η θρησκευτική πίστη ενισχύεται από το σκεπτικισμό και τον αγνωστικισμό και έτσι εξηγείται η προσέγγιση των απόψεων φιντεϊστών και σκεπτικιστών – αγνωστικιστών φιλοσόφων⁴³.

---

⁴¹ Υπάρχει αντιδικία στους σχολιαστές ως προς τον αν ανευρίσκονται στα κείμενα αυτά ιδέες του Marx που απαντούν στο ύστερο έργο του.

⁴² Διατύπωση του Κονδύλη στο Καρλ Μαρξ (1983), 28, σε αναφορά με το Γ' Τετράδιο των Προεργασιών της *Διατριβής*, στο ίδιο, 218.

⁴³ Καρλ Μαρξ (1983), 195 εν αναφορά με την πρώιμη κριτική του Hegel προς την καντιανή θεωρία για το πεπερασμένο της ανθρώπινης γνώσης. Παραθέτει ο Κονδύλης (στο ίδιο, 28), παραπέμποντας ταυτόχρονα στην πραγματεία του Hegel, Πίστη και Γνώση (Glauben und Wissen) (1802) και στο P. Kondylis (1979), 691 κ.ε.

Στην πολεμική του εναντίον της θρησκείας ο νεαρός Marx συμμαχεί με τον υλισμό, στον οποίο βλέπει μια ηθική απαλλαγμένη από τους θρησκευτικούς μύθους και τις συναφείς δεισιδαιμονίες, χωρίς να ομολογεί την παραδοχή και του οντολογικού υπόβαθρου του υλισμού. Ο υλισμός, συνώνυμος του Διαφωτισμού, υποστηρίζεται από το Marx σε συνάρτηση με τις πολιτικές του επιλογές απέναντι στις εξελίξεις στο πλαίσιο του πρωσικού κράτους και κατά της γενικά επικρατούσας χριστιανικής/φεουδαρχικής ιδεολογίας. Η πνευματική κληρονομιά του Διαφωτισμού, συνδέεται με την απελευθερωτική διαδικασία της ανθρώπινης αυτοσυνείδησης και λιγότερο με τον μηχανιστικό υλισμό των Holbach και Helvetius⁴⁴. Συμπεραίνεται λοιπόν ότι ο Marx ενδιαφέρεται για τον υλισμό αποκλειστικά στο βαθμό που βλέπει να απορρέουν από αυτόν συγκεκριμένες ηθικές αρχές που δικαιώνουν τα αιτήματα του Διαφωτισμού, όπως τα παραλαμβάνει από το γενικό κλίμα στους κόλπους των Νεαρών Εγγελιανών⁴⁵.

Η επισήμανση των αδυναμιών της εγγελιανής φιλοσοφίας απασχολεί τον Marx, αλλά ακολουθεί σ' αυτό τις επιδιώξεις των Νεαρών Εγγελιανών, πολύ περισσότερο δε, τον Feuerbach, ο οποίος ήδη από το 1838 και κατόπιν, τόνιζε την ανάγκη υπέρβασης της εγγελιανής φιλοσοφίας και της άσκησε συστηματική κριτική⁴⁶. Εξ άλλου, η κριτική των Νε-

---

⁴⁴ Η σύνδεση του Διαφωτισμού με πνευματικές τάσεις της αρχαιότητας, του επικουρισμού, του στωικισμού και του σκεπτικισμού, αποτελεί κοινό κτήμα των συγγραφέων της εποχής των νεανικών έργων, όπως του Korppen, φίλου του Marx, του ίδιου του Br. Bauer, βλ. Καρλ Μαξ (1983), 36, σημ. 2.

⁴⁵ Κατά την ερμηνεία του Κονδύλη ανακόλουθα με άλλους ερμηνευτές της διδακτορικής διατριβής, όπως των Lenz, Lukacs, που τείνουν να υποστηρίζουν την πλήρη αποδοχή του υλισμού από τον Marx, ήδη σ' αυτήν την πολύ πρώιμη εποχή, ενώ οι Mehring και Krüger υποστηρίζουν την εντελώς αντίθετη ερμηνεία της τοποθέτησης της Διατριβής ως αποκλειστικά ιδεαλιστικής. Βλ. G. Lenz (1928), G. Lukacs (1967), F. Mehring (1913²), E. Krüger (1953/4).

⁴⁶ Επηρεασμένος από την κριτική του Feuerbach που τοποθετεί τον Hegel στο απόγειο της φιλοσοφικής ιστορίας και της ιστορίας γενικά, είναι ο Marx κατά την περίοδο της διδακτορικής διατριβής και των

αρών Εγγελιανών στρέφεται εξ αρχής προς την κοινωνία, καθώς φαίνεται από τις επιστημάνσεις που κάνει ο ίδιος ο Bauer σχετικά με τις κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις της κριτικής. Την τάση αυτή υιοθετεί ο Marx προ του 1841, παράλληλα με την υιοθέτηση του υποκειμενιστικού - ακτιβιστικού χαρακτήρα της αυτοσυνείδησης, ενώ δεν έχει ακόμη ανακαλύψει την έννοια της ιδεολογίας.

Ο Marx πρέπει να συμμετείχε ενεργά στην επεξεργασία κι εμπάθυνση ιδεών, που υπήρχαν ήδη στην ατμόσφαιρα των Νεαρών Εγγελιανών του Βερολίνου ενώ, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, ασκούσε εντονότατη επίδραση στον κύκλο τους⁴⁷. Παράλληλα επικρατούσε η επιρροή του Bauer και των ιδεών του Feuerbach.

Ο Marx στη φάση αυτή ενδιαφέρεται να τονίσει την επαναστατική και κοσμοπλαστική δύναμη της αυτοσυνείδησης, απέναντι στον πεπερασμένο και (ηθικά) ατελή χαρακτήρα του αισθητού κόσμου⁴⁸. Μέχρι το 1841, η επήρεια του Feuerbach συνοψίζεται μόνο στην διαπίστωση ανάγκης για αναθεώρηση ορισμένων θεωρητικών προϋποθέσεων της εγγελιανής φιλοσοφίας, καθώς και στην ανάλυση του θρησκευτι-

---

αμέσως επόμενων νεανικών έργων. Βλ. Καρλ Μαρξ (1983), 236. L. Feuerbach (1966).

⁴⁷ Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, οι απόψεις του Marx κατά την περίοδο αυτή, υπάγονται εξ ολοκλήρου σε αυτές του Bauer - κυρίως κατά τους A. Wildermuth (1970), 133, D. Mc Lellan (1969), Z. Rosen (1977). Η αλληλογραφία του Marx της ίδιας περιόδου, ενισχύει την άποψη αυτή: Bauer προς Marx, Marx προς Bauer, Jung προς Ruge, στο K. Marx – F. Engels (1927), I ημίτομος, 247, 257 και 262. Ωστόσο, από τα μέσα του 1842 υπάρχουν ενδείξεις διαφοροποίησής τους. Βλ. άρθρο του στη *Rheinische Zeitung*, 14.7.1842, στο K. Marx – F. Engels (1958), τ. 1, 97 κ. ε.

⁴⁸ «Ο διχασμός του κόσμου είναι τότε μονάχα καθολικός, όταν οι πλευρές του είναι ολότητες. Όστε ο κόσμος, ο οποίος αντιτίθεται σε μια καθολική φιλοσοφία, είναι κατακερματισμένος. Η εξωτερική όψη της δραστηριότητας τούτης της φιλοσοφίας είναι έτσι εξ ίσου κατακερματισμένη κι αντιφατική□ η αντικειμενική της γενικότητα αντιστρέφεται και [μετατρέπεται] σε υποκειμενικές μορφές της ατομικής συνείδησης, μέσα στις οποίες παραμένει ζωντανή», στο Καρλ Μαρξ (1983), 236.

κού φαινομένου ως αντιστροφή υποκειμένου και κατηγορουμένου, όπου τα κατηγορούμενα του υποκειμένου «άνθρωπος» από επίθετα μεταβάλλονται σε ουσιαστικά, και τέλος συμπυκνώνονται σ' ένα καινούργιο υποκείμενο, που ονομάζεται θεός και υποδηλώνει τον καλό ή σοφό άνθρωπο, που, ως καλοσύνη και σοφία, ταυτίζεται με την έννοια του Θεού. Έτσι, σύμφωνα με τον Feuerbach, το ανθρώπινο μετατρέπεται σε θείο και, στη συνέχεια, το ανθρώπινο παρουσιάζεται ως δευτερεύον σε σχέση με το θείο, από το οποίο υποτιθέμενα προήλθε και το οποίο εμφανίζεται ως ανθρώπινο⁴⁹.

Ο Bauer μάλιστα μετέφερε την ανάλυση αυτή του Feuerbach στον χώρο της αυτοσυνείδησης χαρακτηρίζοντας την θρησκεία ως την εσωτερική σχέση της αυτοσυνείδησης με τον εαυτό της και την αντιστροφή της πραγματικής σχέσης σε μια σχέση απέναντι σε μια ξένη ανώτερη δύναμη⁵⁰. Η διαφορά μεταξύ τους βρίσκεται στο ότι ενώ για τον Feuerbach ο Θεός αποτελεί προβολή των ανώτερων ιδιοτήτων της ανθρώπινης φύσης σε ένα μεταφυσικό επίπεδο, για τους Bauer και Marx η θεότητα συμπυκνώνει το ιδιοτελές και ζώδες στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, παράλληλα με την διαστρέβλωση της πραγματικής τους ουσίας⁵¹.

Ο Marx της προ των ΟΦΧ περιόδου φαίνεται να δανείζεται από τον Feuerbach την έννοια του ανθρώπινου είδους, στην οποία δίνει μεγαλύτερη αξία από αυτήν της αθανασίας της ατομικής ψυχής, που γι' αυτόν εκπροσωπεί ένα είδος μικροπρεπούς φιλαυτίας. Για τον Feuerbach η ανθρωπότητα έχει αιώνια και ακατάλυτη ύπαρξη, ανεξάρτητη από

---

⁴⁹ Στο ίδιο, 34 -35. Και «Η συνηθισμένη σκέψη καταφεύγει συνεχώς σε αφηρημένα κατηγορούμενα, τα οποία τα χωρίζει από το υποκείμενο. Όλοι οι φιλόσοφοι μετέτρεψαν τα κατηγορούμενα σε υποκείμενα», στο ίδιο 225.

⁵⁰ Στο ίδιο, 35.

⁵¹ L. Feuerbach (1975), 230 - 231. Πρβλ. D.F. Strauss (1877), IV, 379, όπου υποστηρίζεται ότι «το ανθρώπινο στη γενικότητά του μπορεί να το αγκαλιάσει μονάχα ολόκληρη η ιστορία της ανθρωπότητας», αναφέρει ο Κονδύλης στο Καρλ Μαρξ (1983) 36, σημ. 44.

την ύπαρξη των συγκεκριμένων καθημερινών ανθρώπων⁵². Ο νεαρός Marx της περιόδου της *Διατριβής* και προ της σύνταξης των *ΟΦΧ*, υποστηρίζει την πίστη στην αξία της συλλογικής υπόστασης του ανθρώπινου γένους, χωρίς ακόμα να αντιπαραθέτει την έννοια του γένους - κατά Feuerbach - (και του κοινωνικού ατόμου) με την έννοια της αυτοσυνείδησης, όπως την γνώρισε στον Bauer. Η χρήση και των δύο εννοιών από τον Marx γίνεται στο πλαίσιο της κριτικής που ασκεί στο θρησκευτικό αίσθημα και σε όσους υποτάσσονται τυφλά στους θρησκευτικούς θεσμούς. Μετά το 1841 διαμορφώνει την αντίληψη του συγκεκριμένου υλικού ανθρώπου και παράλληλα του κοινωνικού ατόμου που αντικαθιστά το ρόλο της ασώματης και αφηρημένης αυτοσυνείδησης, με κύριο εμπνευστή της αντίληψής του αυτής τον Feuerbach.

Ριζική μεταβολή των προγενέστερων αντιλήψεών του για την φιλοσοφία και την θρησκεία επέρχεται με αφετηρία την έννοια της ιδεολογίας, η οποία του επιτρέπει να αξιοποιήσει την αντίληψη του υλικού και κοινωνικού ανθρώπου, σε αντιπαραθέση με αυτήν του ακτιβιστικού αφηρημένου υποκειμένου της αυτοσυνείδησης. Στη συνέχεια, προκειμένου να αντιπαρέλθει τον κίνδυνο της μηχανιστικής – υλιστικής μονομέρειας που υποδηλώνεται στην έννοια του υλικού-κοινωνικού ανθρώπου, ο Marx στρέφεται στην έννοια της πολιτικής πράξης, η οποία τοποθετεί την ατομική πράξη και επιλογή στο πλαίσιο των κοινωνικών φορέων που συγκροτούν την δομή μιας συγκεκριμένης ιστορικής εποχής και κοινωνίας.

IV

Ο Κονδύλης συζήτησε το πρόβλημα της διαχρονικότητας και της συνέχειας των κλασικών αξιών με το να συγκρίνει γενικότερα τον Πλάτωνα και το Θουκυδίδη σε άλλα σημεία του έργου του. Οι ανθρώπινες πράξεις έχουν ένα διαχρονικό περιεχόμενο σε κάθε διαφορετική ιστορική περίσταση, το

---

⁵² Καρλ Μαρξ (1983), 36.

οποίο από δομική άποψη παρουσιάζεται ως ολότητα, ενώ έχει και μια σχετική και ρυθμιστική ηθική άποψη: Ορισμένοι τύποι ανθρώπινης συμπεριφοράς εξακολουθούν να υφίστανται μέσα από τις διάφορες ιστορικές εποχές, ακόμη και αν τα ιδεολογικά πλαίσια ή οι κοινωνικοί κανόνες που ισχύουν στην εποχή τους έχουν επανειλημμένα μεταβληθεί από καιρό σε καιρό. Ο Κονδύλης τασσόταν υπέρ της μοναδικότητας των ανακαλύψεων και πνευματικών επιτευγμάτων της αρχαίας Ελλάδας του 5^{ου} αιώνα, υπέρ των κλασικών ιδεωδών, όπως εκφράστηκαν τότε, αλλά και σε άλλες εποχές, για παράδειγμα στο Διαφωτισμό. Αλλά ήταν αντίθετος σε κάθε πνευματική μόδα ή άκριτη παραδοχή. Αναφερόμενος στο Διαφωτισμό⁵³ αναγνωρίζει ωστόσο ότι ορισμένοι συγγραφείς της δυτικής παράδοσης, θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν κλασικοί. Διακρίνει την απουσία εσχολογικών ή γραμμικών ερμηνειών του ιστορικού γίγνεσθαι σε όσες αντιλήψεις θα μπορούσε να θεωρήσει κλασικές και ανυπέρβλητες στη διάρκεια των μεταβολών από εποχή σε εποχή του πολιτισμικού τους πλαισίου. Μια τέτοια απουσία μάλιστα χαρακτηρίζει κατ' εξοχή την αρχαία Ελληνική κλασική περίοδο. Αντίθετα, εσχολογία και ιστορική γραμμικότητα παρατηρείται στη μαρξιστική θεωρία της ιστορίας, όπως και στον καπιταλισμό και θεωρούνται ως ιουδαϊκοχριστιανικής προέλευσης. Ο Κονδύλης επισημαίνει πόσο σημαντική ήταν για την αρχαιοελληνική κλασική παιδεία η αντιμετώπιση του θανάτου ως ενός αποδεκτού γεγονότος και ανεξάρτητη από κάθε ηθικιστικό υπόβαθρο ή πίστη σε κάποιον αιώνιο κύκλο ζωής και θανάτου⁵⁴.

Ο Κονδύλης αντιτίθεται συνολικά στην κανονιστική ηθική. Η ιστορική του μέθοδος εμπνέεται από τη μαρξική σκέψη αλλά, ενώ συμφωνεί με την θεωρία του Marx για την ιδεολογία, διαφοροποιείται, επειδή τονίζει ότι η σχέση ανθρώπου – φύσης καθορίζει επί της ουσίας τη σύνθεση και τη

---

⁵³ Π. Κονδύλης (1987) σε συνδυασμό με (1983).

⁵⁴ Π. Κονδύλης (1998), 66 – 69. Αναφέρεται στο άρθρο στην Wikipedia, *Panagiotis Kondylis*, του Αλέξανδρου Μεταξά.

δομή της κοινωνίας και ότι οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται αντιληπτές, καθώς εμφανίζονται με τη μορφή της ψευδούς συνείδησης – ως ηθικός – κανονιστικός λόγος και πολεμική αντιπαράθεση θεωρητικών αντιλήψεων. Η επιστημονική ανάλυση είναι αυτή που μπορεί να ανασυστήσει τις πραγματικές σχέσεις των ανθρώπων με τα κοινωνικά μορφώματα και τις ιδεολογικές αποκρυσταλλώσεις των εκάστοτε επιθυμιών και αναγκών τους, να αποκαλύψει δηλαδή το τί βρίσκεται πίσω από το δίπολο *Είναι και Δέοντος*. Περαιτέρω δεν δεχόταν την απόλυτη προτεραιότητα που απέδιδε ο μαρξισμός στον οικονομικό παράγοντα έναντι του πολιτικού, αναγνωρίζοντας στον τελευταίο μια δυναμική αυτονομία. Η κοινωνική και ιστορική γνώση επομένως που μπορεί να εξαχθεί από την εξέταση του πολιτικού παράγοντα συγκροτεί τη λεγόμενη κοινωνική οντολογία και ανθρωπολογία που εκπροσωπεί κατά κύριο λόγο η σκέψη του Κονδύλη.⁵⁵

Εν τέλει, σε σχέση με το θέμα της στάσης μας προς την αρχαιότητα, ο Κονδύλης προχώρησε πέρα από τις μαρξικές αναλύσεις. Αναγνώρισε πιο συγκεκριμένα ότι, ενώ κατά τον 19^ο, αλλά και τον 20^ο αιώνα, υπήρξε η τάση να απευθυνθούμε στις προαστικές κοινωνίες για να βρεθούν επιχειρήματα κατά του αστικού φιλελευθερισμού και της αστικής δημοκρατίας, είτε από την πλευρά της μαρξιστικής κατεύ-

---

⁵⁴ Ως πνευματικές επιρροές του Κονδύλη αναγνωρίζονται οι Θουκυδίδης, Machiavelli, Aron καθώς και η μακροχρόνια μελέτη της Ευρωπαϊκής κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας, όπως παρατηρεί ο Αλέξανδρος Μεταξάς στο άρθρο του για τον Κονδύλη στην Wikipedia. Στο θέμα της κριτικής συζήτησης της σχέσης *Είναι και Δέοντος*, την οποία θεωρεί ως μεθοδολογική βάση για την όποια κοινωνική επιστήμη, αντιπαραβάλλει τον Kant με τον Weber. Π. Κονδύλης (1998), 45-48, 51, 90-93. Έχει ακόμη θεωρηθεί εκπρόσωπος της περιγραφικής αποφασιοκρατίας (decisionism), έχοντας επηρεαστεί εκτός των παραπάνω και από τους Hobbes, Nietzsche, Clausewitz, Schmitt: ο ίδιος υποστηρίζει ότι η απόφαση είναι απαραίτητη για την ανάδυση του νοήματος και των αξιών, ενώ όλοι οι άνθρωποι – και όχι μόνον ορισμένοι, αρχηγοί ή υπερήρωες – έχουν την δυνατότητα συνειδητών ή ασύνειδων αποφάσεων που σταδιακά θεσπίζουν το κοινωνικό νόημα, στο πλαίσιο της συλλογικότητας.

θυσης είτε από την πλευρά του εθνικού σοσιαλισμού, εκείνος αντιπρότεινε μια συνθετότερη και λεπτομερέστερη ανάλυση των ιδεολογικών καταβολών των πρότερων πολιτισμών και των αισθητικών ιδεωδών τους, αλλά και των θεολογικών στοιχείων τους. Έδειξε τη διασύνδεση θεολογικών πίστεων και ανθρωπολογικών / πολιτισμικών χαρακτηριστικών των κοινωνιών αυτών με τις βαθύτερες κοινωνικοοικονομικές δομές, αλλά υποστήριξε την πολλαπλότητα και πολυπρισματικότητα των σχέσεων αυτών επιχειρώντας να εφαρμόσει σύγχρονες επιστημολογικές μεθόδους και τεχνικές. Το αποτέλεσμα των σύνθετων εξηγήσεων είναι να θεωρήσουμε ότι οι σύγχρονες αντιλήψεις διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται συνεχώς από την επιρροή των προγενέστερων θεολογικών παραδόσεων και των συναφών με αυτές ιδεολογικών συγκρούσεων και όχι αποκλειστικά και μόνο από τη σχέση τους με τις δομές βάσης του μαρξιστικού αιτιοκρατικού οικονομικού καθορισμού. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα δίνεται από την διαμορφωτική επίδραση της Βυζαντινής θεολογίας στη σύγχρονη Ελλάδα, η οποία παρεμβαίνει σε κάθε επίπεδο των κοινωνικών και ιδεολογικών σχέσεων του παρόντος.

Ακόμη, ο Κονδύλης επεξεργάζεται διαφορετικές σχέσεις ανάμεσα στη θεολογία και την οικονομία, όπως εμφανίζονται κατά τη διάρκεια διαφορετικών φάσεων του καπιταλισμού.⁵⁶

Η κοινωνική οντολογία του Κονδύλη καθώς ερμηνεύει τα ιστορικά και κοινωνικά φαινόμενα, όχι αιτιοκρατικά, αλλά μέσα από την οπτική της συνεχούς μεταβολής και της απόδοσης προτεραιότητας σε ένα είδος ατομικιστικής ορθολογικότητας, καθιστά την ιστορική γνώση κεντρικής αξίας σε κάθε μορφή κατανόησης ή εξήγησης της πραγματικότητας. Μόνο η ιστορία, ως πολυπρισματική μελέτη, μπορεί να διασώσει τη νόηση από τις αυταπάτες της κανονιστικής ηθικής. Αυτός ο τρόπος κατανόησης της ιστορίας έχει σκοπό να δείξει την εσωτερική λογική που συνδέει ειδικές περιπτώσεις με πλατύτερα σύνολα και ανώτερα επίπεδα και πλαί-

---

⁵⁵ Στο ίδιο, 111-116.

σια, ενώ και η ίδια η παρατήρηση των ανθρώπινων καταστάσεων προϋποθέτει εφαρμογή πολυσύνθετων μεθόδων και τεχνικών. Το να επιδιώκουμε τη σύσταση οποιουδήποτε θεωρητικού εξηγητικού συστήματος έξω από τα μέσα και τα αποτελέσματα της ιστορικής μελέτης, είναι δείγμα διανοητικής νωθρότητας και δεν μπορεί να λύσει κανένα πρόβλημα. Ειδικές και συγκεκριμένες αναλύσεις των ιστορικών φαινομένων που εφαρμόζουν την ώριμη παρατήρηση των ανθρώπινων πραγμάτων, ενάντια σε ό,τι παρέχεται ως αφηρημένο και μερικό στη γνώση, μπορούν να οδηγήσουν σε βάσιμα συμπεράσματα και να υπαγορεύσουν μια αποτελεσματική πολιτική πράξη.⁵⁷ Στη διάρκεια της διαδικασίας αυτής χρειάζεται κατά την Κονδυλική μέθοδο να επιτύχουμε μια στάση αντικειμενικότητας ή αξιακής ουδετερότητας με το να διαχωρίζουμε την κατανόηση των φαινομένων από τις επιθυμίες ή τις οπτικές του Δέοντος που επιβάλλει η υποκειμενικότητά μας. Ο Κονδύλης δίνει ιδιαίτερη σημασία στη διάκριση *Είναι* και *Δέοντος* ως μια διάκριση πρωταρχικά επιστημολογική που προϋποτίθεται κάθε επιστήμης, σε συνδυασμό με το πνευματικό ήθος, που δεν είναι άλλο από το πάθος για την αλήθεια, ακόμη και όταν πρέπει να πληρωθεί με βαρύ ψυχολογικό τίμημα, καθώς διαψεύδει τις όποιες μάταιες ελπίδες του ερευνητή για βεβαιότητα.

Με το πρίσμα της κοινωνικής οντολογίας απευθυνόμαστε περαιτέρω στο σταθερό ανθρώπινο υπόστρωμα της ιστορίας, το οποίο μπορεί αντικειμενικά να συστήσει τη βάση και την εγγύηση για την αληθινή γνώση αυτού που διαιώνια αποδεικνύεται αληθινό, προκειμένου να εξετάσουμε αντικειμενικά, να βρούμε δηλαδή επιστημολογικές σταθερές σε διαφορετικές αντιλήψεις παρελθόντων πολιτισμών κι εποχών, όπως για παράδειγμα του αρχαίου Ελληνικού κόσμου, ο οποίος αναπτύχθηκε τόσες χιλιάδες χρόνια πριν και σε τόσο διαφορετικές συνθήκες.

Στη προσπάθειά μας να δώσουμε μια απάντηση στο ερώτημα για τους λόγους της βιωσιμότητας και διαχρονικότητας των κλασικών Ελληνικών ιδεωδών, αντλούμε σημαντι-

---

⁵⁷ Στο ίδιο, 94-103.

κά επιστημολογικά συμπεράσματα και παραδειγματική γνώση από την επεξεργασία των σχετικών αντιλήψεων του Marx και της εξέλιξής τους κατά την περίοδο του 19^{ου} αιώνα, όπου συνδύασε φιλοσοφικά, ιστορικά και φιλολογικά δεδομένα με πνευματικές ανησυχίες και πολιτικές συζητήσεις της εποχής του. Στην ερμηνευτική εργασία του Κονδύλη ως προς τα αντίστοιχα με το θέμα αυτό κείμενα, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα σπέρματα της μεθοδικής συστηματικής του σκέψης, η οποία με το να εφαρμόζει την ορθολογική επιστημολογική αρχή στην περιγραφή και οντολογία της ιστορικής πραγματικότητας και με το να αποφεύγει τον ακραίο σχετικισμό, προς χάριν της σύζευξης του ιστορικού ρεαλισμού με την αυστηρή επιστημονική ηθική πρακτική, υποδεικνύει μια σύγχρονη φιλοσοφική απάντηση.⁵⁸

Βιβλιογραφία

Mc Carthy, G. E. (1990): *Marx and the Ancients; Classical Ethics, Social Justice, and Nineteenth/ Century Political Economy*, Lanham.

---

⁵⁸ «Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι κάθε φορά που οι άνθρωποι μιας ορισμένης εποχής αναφέρονται στους Αρχαίους, αυτό που κάνουν είναι να εκφράζουν την θέληση να δημιουργήσουν μιαν σχέση μαζί τους, κομμένη, όμως, και ραμμένη, στα δικά τους μέτρα, τα δικά τους και όχι των Αρχαίων και σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες. Αυτό έκανε και ο Kant και ο Schelling, και ο Holderlin και ο Hegel. Αυτό συνέχισε να κάνει και ο Νίτσε και ο Ζιελίνσκι και ο Σουκουτρός πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για να φτιάξουμε επομένως μια σχέση με τους Αρχαίους, στα μέτρα και με τα μέσα, τις ανάγκες και τους σκοπούς του δικού μας καιρού, χρειάζεται να έχουμε σαφή αντίληψη του δικού μας ιστορικο-κοινωνικού χωροχρόνου και επίσης του τι μπορεί να σημαίνει το κλασικό, μέσα σ' αυτόν, σήμερα. Πράγμα το οποίο δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί χωρίς την συνδρομή της θεωρίας και χωρίς την γνώση και τον έλεγχο των τρόπων με τους οποίους κινούνται σήμερα οι θεωρητικές πρακτικές ώστε να ξέρουμε ποια θεωρία υποστηρίζει τι. Δεν αρκεί, επομένως, μόνον η γνώση της Ιστορίας και της θεωρίας που παράγεται μέσα από τις αναλύσεις και τις συνθέσεις των δεδομένων. Μας χρειάζεται και η γνώση της Λογικής και της Επιστημολογίας που θα καθιστά δυνατή την κριτική εξέταση των αναλύσεων και των συμπερασμάτων τους». Αλεξάνδρα Δεληγιώργη (2011), 57.

- Mc Carthy, G. E. (επιμ.), (1992): *Marx and Aristotle*, Savage.
- Engels, Fr. (1969): *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, αγγλική μετάφρ. στο Marx, Karl - Engels, Frederick (1969): *Selected Works*, Μόσχα: Progress Publishers, τ. III.
- Δεληγιώργη, Αλεξάνδρα (2011): «Εμείς και οι Αρχαίοι, σήμερα» στο *Φιλοσοφείν*, τ. 4, Ιούνιος, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος, 39 – 58.
- Δημητρακόπουλος, Μ. (1990): *Ο Η. Heine και η κλασσική γερμανική φιλοσοφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τζουνάκου «Ο Ερμής».
- Feuerbach, L (1966): *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie (1839)* στα *Kleine Schriften*, Κ. Lowith (επιμ.), Frankfurt a/M, 78 – 123.
- Feuerbach, L (1975): *Gedanken ueber Tod und Unsterblichkeit*, Nurnberg, 1830, στα *Werke*, E. Thies (επιμ.), Frankfurt a/M, τ. II.
- Hegel, G. W.F. (1837): *Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*, Βερολίνο.
- Hegel, G. W.F. (1969): *Werke*, Frankfurt a/M.
- Hicks, R. (1962): *Stoic and Epicurean*, New York: Russell and Russell.
- Hillmann, G. (1966): *Marx und Hegel. Von der Spekulation zur Dialektik. Interpretation der ersten Schriften von Karl Marx im Hinblick auf sein Verhältnis zu Hegel (1835 – 1841)*, Frankfurt a/M.
- Iliopoulos, Georgios (2001): «Griechische Antike», στο W. F. Haug (εκδ.), *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, τ. 5, Hamburg: Argument, 978 – 983.
- Kondylis, P. (1979): *Die Entstehung der Dialektik. Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Holderlin, Schelling und Hegel bis 1802*, Stuttgart.
- Κονδύλης, Π., (1983): *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη. Από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού*, Αθήνα: Γνώση (Γερμανική έκδοση (1990): *Die neuzeitliche Metaphysikkritik*, Stuttgart: Klett-Cotta).
- Κονδύλης, Π. (1984): *Ο Μαρξ και η αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή (Γερμανική έκδοση (1987): *Marx und die Griechische Antike*, Heidelberg: Manutius –Verlag).
- Κονδύλης, Π. (1991): *Ισχύς και Απόφαση*, Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή (Γερμανική Έκδοση (1984): *Macht und Entscheidung. Die Herausbildung der Weltbilder und die Wertfrage*, Stuttgart: Klett-Cotta).
- Κονδύλης, Π., (1987, 1998³): *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο (Γερμανική έκδοση (1981): *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Stuttgart: Klett-Cotta).
- Κονδύλης, Π. (1998), *Το Αόρατο Χρονολόγιο της Σκέψης*, Αθήνα: Νεφέλη.

- Κουτσορέλης, Κ. (1999), «Ένας κλασικός. Δοκίμιο για τον Παναγιώτη Κονδύλη», Πρώτη δημοσίευση: στο περ. *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*, τχ. 1717, 514-532.
- Krüger, E. (1953/4): «Uber die Doktor-Dissertation von Karl Marx» στο *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, αρ. 2, 3, 101-109.
- Λάζου, Α. (1999), “Value, Nature, Human Being in Aristotle’s Politics” στο *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, (εκδ. - επιμ.) Δ. Κούτρα, Αθήνα: Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», 210 – 219.
- Lafargue, P. (1968): «Karl Marx (Souvenirs personnels)» στο *Karl Marx. Homme, penseur et revolutionnaire*, Rjazanov, D. (επιμ.), Paris : Editions Anthropos.
- Mc Lellan, D. (1969): *The Young Hegelians and Karl Marx*, London: Macmillan.
- Lenz, G. (1928): “Karl Marx und die epikureische Philosophie”, στο *Archiv für die Geschichte der Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 13, 218 – 231.
- Lukacs, G. (1967): “Zur philosophischen Entwicklung des jungen Marx, 1840-1844”, στο *Schriften zur Ideologie und Politik*, (επιμ.) P. Ludz, Neuwied-Berlin, 506-592.
- Μαρξ, Κ., (1983): *Διαφορά της δημοκρατίας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας [Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie, 1841]*, μετάφραση, εισαγωγή, και σχόλια από τον Π. Κονδύλη, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Marx, K. –Engels, F. (1927 – 1935): *Historisch-kritische Gesamtausgabe (=MEGA)*, τ. I – VII, D. Rjazanov και V. Adoratskij (επιμ.), Frankfurt a/M, Βερολίνο, Μόσχα.
- Marx, K. (1953): *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie, Rohentwurf 1857 – 1858*, Frankfurt: Europaeische Verlagsanstalt.
- Marx, K. – Engels, F. (1958): *Werke (MEW)*, τόμοι 41, Βερολίνο: Dietz Verlag.
- Mehring, F. (1893):“Zur griechischen Philosophie“, στο *GS*, τ.13, 7 - 29.
- Mehring, F. (1933, 1918 ¹): *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*, Prague.
- Mehring, F. (1913²): «Karl Marx. Einleitung zu Marx’ Dissertation», στο *Aus dem literarischen Nachlass von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle*, F. Mehring (επιμ.), Sturrgart, αρ. I , 3-62.
- Meikle, S. (1985): *Essentialism in the Thought of Karl Marx*, London: Duckworth.

- Meikle, S. (1991): “History of Philosophy. The Metaphysics of Substance in Karl Marx” στο T. Carver (επιμ.), *The Cambridge Companion to Marx*, Cambridge Univ. Press, 296 – 319.
- Meikle, S. (1995): *Aristotle’s Economic Thought*, Oxford: Clarendon Press.
- Pike, J. E. (1999): *From Aristotle to Marx. Aristotelianism in Marxist Social Ontology*, Ashgate.
- Rjazanov, D. (1968): “La «confession» de Karl Marx” στο *Karl Marx. Homme, penseur et révolutionnaire*, Rjazanov, D. (επιμ.), Paris : Editions Anthropos.
- Rosen, Z. (1977): *Bruno Bauer and Karl Marx. The Influence of Bruno Bauer on Marx’s Thought*, The Hague.
- Sannwald, R (1957): *Marx und die Antike* (Staatswissenschaftliche Studien), Ζυρίχη: εκδ. Edgar Salin - V. F. Wagner, N.F.
- Strauss, D.F. (1877): *Gesammelte Schriften*, E. Zeller (επιμ.), Bonn.
- Wildermuth, A (1970): *Marx und die Verwirklichung der Philosophie*, Den Haag.

